

РЕЦЕНЗИЯ

От проф. д.н. Лазар Георгиев Копринаров, Югозападен университет „Неофит Рилски“, Благоевград

Научна специалност: социална философия

Относно: дисертационен труд за присъждане на образователна и научна степен „доктор“, Професионално направление – 2.3 Философия

Научна специалност – Социална философия“

Автор на дисертационния труд: **ГЕРГАНА МИТКОВА НАЙДЕНОВА**

Тема на дисертационния труд:

„МУЛТИКУЛТУРНОТО ОБЩЕСТВО:ТЕОРИЯ И ПЕРСПЕКТИВИ. КОНЦЕПЦИИТЕ НА ЧАРЛС ТЕЙЛЪР И ДЖОН РОЛС“

Научен ръководител: доц. д-р Антоанета Николова

Основание за представяне на рецензията: Заповед №803/09.04.2019 г. на Ректора на ЮЗУ „Неофит Рилски“ за състав на научното жури. На първото заседание на научното жури на 22.04.2019 г. ми е възложено да напиша рецензия.

Декларирам, че не съм свързано лице по смисъла на § 1, т.5 от Допълнителните разпоредби на ЗРАСРБ с кандидата, както и че нямам частен интерес, който би могъл да влияе върху безпристрастното и обективно изпълнение на работата ми като член на журито.

1. Информация за дисертанта

Гергана Миткова Найденова е бакалавър по философия и магистър по политология. През последните 4 години тя се е обучавала по докторска програма „Социална философия“ към катедра „Философски и политически науки“ във Философски факултет на ЮЗУ „Неофит Рилски“. Обучението е осъществено в редовна форма под научното ръководство на доц. д-р Антоанета Николова. Дисертационният труд е обсъден и предложен за защита от катедра „Философски и политически науки“.

2. Обща характеристика на представения дисертационен труд

2.1. Актуалност на темата

Представената за защита дисертация е на тема, чиято практическа актуалност е повече от очевидна. Значителна част от „сътресенията“, които преживява Европа в последните години, са причинени тъкмо от кризата на традиционния модел за съжителство на общности с различна културна, религиозна и социална идентичност. Когато политици от ранга на Ангела Меркел, Дейвид Камерън или Никола Саркози твърдят, че мултикултуралният модел в Германия, във Великобритания, във Франция е „абсолютен провал“, те всъщност тъкмо това казват – провалът не е на идеята за мирно (ненапрегнато) и ползотворно съжителство на общности с различни етнически,

културни, религиозни, джендърни и т.н. идентичности; провалът е на *досегашните политики*, с които е търсено постигането на тази цел. И доколкото досега не е намерена алтернатива на тези политики, темата за мултикултурализма е очевидно наложителна.

Но тази тема е актуална не само от политическа гледна точка. Всъщност, политическото справяне с нея ще бъде подпомогнато, ако се постигне най-напред теоретично осмисляне на мултикултурното общество. Във философията и социалните науки ключов въпрос при изследването на мултикултурализма е въпросът за субекта на мултикултурното общество – индивидите, групите, културният плурализъм. Т.е. философската перспектива е насочена към определени пластове в човешкото битие (оттук: върху какво се гради идентичността или кои са човешките права, които се нуждаят от защита). А тази задача се оказва не по-лесна от политическото ѝ решаване. И тъкмо в тази философска перспектива се оказва изключително полезно да се анализират идеите на такива ключови съвременни мислители по темата за мултикултурализма като Джон Ролс и Чарлз Тейлър.

При тези обстоятелства поетият от Гергана Найденова ангажимент да се захване с една толкова актуална и същевременно сложна тема заслужава позитивна оценка.

2.2.Обем, структура и стил на дисертационния текст

Дисертацията се състои от 180 стандартни страници. Изградена е от увод, четири глави, заключение и библиография. В увода се обосновава актуалността на темата на дисертацията и се очертават предметът и методологията, използвана в дисертацията. Първата глава е посветена на идеите на комунитаризма, по-специалното на големия канадски философ Чарлз Тейлър, който е един от най-ярките и достолепни представители на това направление. Във втората глава се разглеждат основните идеи на Джон Роулз, който е в някаква степен парадигмален представител на либералния подход към проблемите на мултикултурното общество. В третата глава се прави сравнителен анализ на тези две ключови философски визии по темата за мултикултурализма. Четвъртата глава пренася тема от философско-теоретичните към нейните приложни измерения. В заключението са направени изводите от осъществения анализ.

2.3.Използвана научна литература

Библиографията включва 94 литературни източника, от цитираните произведения в хартиен книжен вариант са 60 заглавия, а 34 са електронни книги с on line достъп до тях. На български език са 71 източника, и 23 на английски и руски. Използваната литература показва, че Гургана Найденова притежава широки познания върху теоретичното състояние на изследваната тема. Тя демонстрира умение за верен подбор на първичната и вторичната литература. Няма по-репрезентативни автори по разглежданата в дисертацията тема от Чарлз Тейлър и Джон Ролс. Те спокойно могат да бъдат определени като парадигмалните автори на два различни философски подхода към мултикултурализма. Заедно с това Гургана Найденова си служи и с редица други англоезични и български автори, които са с авторитет по разглежданата тема. Заслужава отбелязване, че е направен много изискателен избор на тези „съпровождащи“ автори (Майкъл Уолзър, Шийла Бенхабиб, Майкъл Сандел, Амитай ЕТциони, Вил Кумлика и др., а от българските изследователи – Пламен Макариев, Стилиан Йотов, Димитър Вацов, Мюмюн Тахиров и др.).

3. Съдържание на дисертационния труд и оценка на получените научни резултати

В **увода** се изтъква значението на миграционните потоци като фактор за съвременната криза на политиките за мултикултурност в западните общества. В този контекст се оформят нови теми за обществен и философски дебат. Г.Найденова справедливо ги очертава като дебат, който се разгръща в три посоки: а) за възможността да се поддържа единство при гарантиране на различията в социалния живот; б) за свободата на индивидите да поддържат своята групов идентичност; в) за условията и гаранциите за индивидуална свобода, формулирани с езика на човешките права. Този дебат има философски измерения. В увода се определя предметът на изследването – философските възгледи на Чарлз Тейлър и Джон Ролс като представители на две различни визии за сложното съжителство на общности с различни културни, религиозни, етнически произход – общности, които искат обществено признаване на специфична идентичност.

В **първата глава** са разгледани основните идеи на Чарлз Тейлър, който е основен автор на комунитаристкия подход към мултикултурализма. Привлечени за анализ са основните произведения на канадския философ: „Безпокойствата на модерността” (1999), „Мултикултурализъм. Политиката на признаване”(1999), „Изворите на Аза” (2003), „Разновидности на религията днес. Преосмисляне на Уилям Джеймс” (2006), „А

secular age” (2007), „Dilemmas and connections: selected essays” (2011). Г. Найденова правилно е преценила, че в основата на подхода на Тейлър стои това, което можем да наречем „археология на модерната идентичност“. Затова, без да пренебрегва другите съчинения на канадския философ, тя е осъществила най-подробен анализ на „Изворите на Аза“. Г. Найденова е очертала няколко тематичните „възли“, около които кръжат идеите на канадския философ. Тези тематични възли оформят структурата на изложението в първата част на дисертацията:

- ✓ **Критика на натурализма.** В тази посока Г. Найденова анализира аргументацията, въз основа на която Тейлър интерпретира натурализма като корен на индивидуалистките и утилитаристки гледни точки. В този контекст основателно е отделено специално внимание и е осъществен подробен анализ на такива понятия като „морална онтология“ и човешко достойнство.
- ✓ **Представяне на херменевтиката и наратива като алтернатива на натурализма.** В рамките на доктрината на Тейлър идентичността е резултат на диалог и сблъсък със значимите Други. В този контекст Г. Найденова се спира на т.н. „пунктуалистко“ схващане на Аза, което се изчерпва със самосъзнанието. Тейлър му противопоставя такива понятия като „неизбежните рамки“, т.е. исторически променящата се социо-културна парадигма, в която попада и се осъществява човешкият живот, както и понятия като Другите, собственото и колективното минало. Самопознанието, както го разбира Тейлър, включва „времева дълбина“ и предполага разказ на себе си пред самия себе си, т.е. работа върху собствената история като осъществен и дълбоко промислен низ от събития. Интерес в тази част на дисертацията представлява анализът на различни възгледи (Русо, Шафтсбъри и др.) за експресията като част от човешкото битие. Интересът към тази част от историко-философския генезис на комунитаризма е основателен. Тейлър търси тъкмо в тази посока един от основните аргументи в критиката на либерализма – аргументът, че либерализмът предлага *рационално* валидирани абстрактни принципи на справедливост, които тъкмо в интенцията да бъдат универсално приложими се оказват източник на несправедливости.
- ✓ **Идентичност, общност и признаване.** Г. Найденова има необходимите основания да насочи вниманието си и да анализира подробно тезата на Тейлър за историческите корени и съдържанието на модерната идентичност, защото тъкмо това негово разбиране служи като фундамент на комунитаризма. Щом като индивидуалността се осмисля като резултат от взаимодействията с Другите, тогава признаването на тази

индивидуална идентичност налага да бъдат признати и условията за нейното битуване. А това ще рече, че трябва да бъде призната със съответен респект и да получи защита не само индивидуалната идентичност, но и общността, в чиито рамки се е формирала тази индивидуална идентичност. В перспективата на Тейлър индивидуалната идентичност се формира най-вече чрез признаването или неговата липса от страна на Другите (човек или група). От тази гледна точка са основателни усилията на Г.Найденова да изследва взаимните обвързаности в категориалния триъгълник „идентичност“, „общност“ и „признаване“ във философията на Тейлър.

- ✓ **Секуларизацията и религиозните различия.** В параграф 3 на тази част на дисертационния труд се третираат причините, проявите и последиците от секуларизацията. Този аспект от философията на Тейлър е важен, тъй като наличието на общности, които са носители на различни религиозни или агностични, светски ценности, е от голямо значение за колективното съжителство в мултикултурните общества.
- ✓ **Критиката срещу либерализма като философия, „негостоприемна към различието“.** Тази линия е проследена както в първата, така и в третата глава на дисертацията, където се прави сравнението на комунитаризма и либерализма. Обобщено казано, за Тейлър е неприемлив универсалисткия и рационалистичен патос на либерализма. При комунитаризма е важно не толкова всички граждани и общности да бъдат поставени при равни условия, колкото да бъдат признати и защитени различията. От първостепенно значение не е какво е добро за обществото, а какво е конкретното добро за дадена конкретна общност като част от „голямото общество“. Равните условия чрез т.н. „неутрална основа“ на държавата могат да се окажат дискриминиращи спрямо маргинализираните общности. В рамките на комунитаризма оцеляването на малцинствата се разглежда като колективна цел, която според Тейлър е неосъществимо при либералния модел на равенството.

Втората глава на дисертацията е посветена на идеите на Джон Ролс като проява на либералната визия за мултикултурното общество. Заслужава да се отбележи, че както при анализа на философията на Тейлър, така и при Ролс Г.Найденова прави адекватен подбор на първоизточниците. В дисертацията са използвани всички важни произведения на Ролс, имащи пряко отношение към темата на дисертацията: „Теория на справедливостта“ (1998), „Политическият либерализъм“ (1999), „The Law of Peoples with *The Idea of Public Reason Revisited*“ (1999). Анализът е съсредоточен върху четири

аспекта на политическата и социална философия на Ролс: първо, принципите на справедливостта и справедливите институции като безпристрастност; второ, т.н. „було на незнанието“, което се осмисля като условие за непреднамереност при обществения дебат за принципите на справедливото управление; трето, принципът за приоритет на правото над благо; и четвърто, идеята за т.н. „публичен разум“.

Теорията на Ролс е справедливо оценена в дисертацията като историческо продължение на идеите за обществения договор, характерни за социалната философия на 18 век. Сполучливи са разсъжденията в дисертацията около категорията „публичен разум“. Тази категория се разбира като употреба на разума от свободни и равнопоставени граждани с оглед на тяхното общо благо, което се реализира при наличието на справедлива система за социално сътрудничество, а то от своя страна се основава при равни политически и индивидуално-публични права за всеки член на политическата общност. Публичният разум е едновременно условие и механизъм, чрез който гражданите на едно демократично общество умеят да контролират сами себе си чрез избора на закони и конституционна уредба.

Трета глава на дисертацията представлява сравнителен анализ на комунитаристкия и либералния модели на мултикултурализма. В нея са обобщени подходите на двете философски визии и подходите за функционирането на мултикултурализма в съвременното общество. Основната теза на комунитаризма, формулирана от Тейлър, е, че едно общество тогава е справедливо, когато признава и поддържа различията на оформените в него общности. Иначе то не може да бъде друго, освен дискриминиращо, защото и доколкото потиска колективните идентичности. Комунитаристите критикуват Ролс, тъй като формулираните от него принципи на справедливостта са само формално „неутрални“. Либерализмът, в това число и този на Ролс, е ангажиран преди всичко с идеята за непрекословна защита на индивидуалната свобода, която се интерпретира като ненамеса в личния живот и правни гаранции срещу произвола на властта. За комунитаризма обаче е неприемливо идеята за изграждането на теория върху постулирането на някакъв абстрактен, аконтекстуален социален агент. Тази линия на критиката е обвързана с идеята за идентичността, разработвана от Тейлър.

Заглавието на **четвърта глава** е формулирано така, че да съдържа в имплицитно състояние тезата на Г.Найденова: „Мултикултурализмът умря, да живее мултикултурализмът“. Авторката си поставя няколко задачи. Първата е да бъдат очертани факторите, които придават особена интензивност на онези процеси, които

водят след себе си до необходимостта от масивно съжителство на общности с твърде различна етническа или религиозна чиято идентичност. Г.Найденова се справя добре с тази задача, като обръща внимание и анализира няколко последици на глобализацията: активната трансгранична миграция и бежанската вълна, етническото „възраждане“ и неонационализма, евроскептицизмът, разширяване на съдържанието на човешките права и т.н. Втората от задачите, поставени пред тази глава, да се изведат поуки от използваните до момента модели на интеграция, както и да се предложи визия за бъдеща промяна.

Заключението свидетелства, че тезата на дисертацията е оправдана; тезата, че досегашните модели на интеграция, вместо да спомагат за приобщаването на чуждите общности, задълбочават различието, капсулират и маргинализират голяма част от тези общности. Заедно с това се поддържа хипотезата, че мултикултурализмът е дотолкова необходим, че неизбежно ще бъдат намерени верните философски подходи и политически стратегии за преодоляване на сегашната му криза. Г. Найденова сочи с основание, че идеите както на Ч. Тейлър, така и на Дж. Ролс са полезни при осмисляне на съвременното състояние на мултикултурализма.

4. Публикации по темата на дисертацията

Гергана Найденова има четири публикации по темата на дисертацията, направени в академични и рецензирани издания. Основните идеи на дисертацията са апробирани чрез участия в няколко академични конференции, както и на научни семинари на катедра „Философски и политически

5. Съдържание на автореферата и самооценката на научните приноси

Авторефератът възпроизвежда по адекватен начин съдържанието на дисертацията, основните тези и направените изводи. В него по коректен начин са посочени приносните моменти на дисертационното изследване.

6. Критични бележки, препоръки и въпроси

Препоръчвам на Г. Найденова да продължи изследванията си върху философското осмисляне на проблемите на съвременното мултикултурно общество. Тя има натрупан теоретичен опит и е с доказани възможности за изследователска работа в посочената перспективна област.

7. Заключение

Авторът на оценявания дисертационен труд притежава широки теоретични знания, показва способности за самостоятелни научни изследвания, както и добри литературни умения. Дисертационният труд има качествата на оригинално изследване. Част от научните резултати на дисертационния труд са с приносен теоретичен и приложен характер. Като имам предвид посоченото, предлагам на уважаемите членове на научното жури да присъдят на Гертана Миткова Найденова образователната и научна степен „доктор” по професионално направление 2.3. Философия, научна специалност Социална философия, област на висше образование 2. Хуманитарни науки.

28 май 2019 г.

Рецензент:

Проф. д.н. Лазар Копринаров